

(૫)

અતલાદિસસકમ્—અતલં વિતલં સુતલં તલ્લતલં કિલ રસાતલં ચૈવ । પાતાલસસકમિદં મહાતલં ચાપિ પાતાલમ્ ॥૧॥ અતલ વગેરે સાત ભેદ પાતાલના છે. (૧) અતલ, (૨) વિતલ, (૩) સુતલ, (૪) તજાતલ, (૫) રસાતલ, (૬) મહાતલ અને (૭) પાતાલ.

અતિદેશઃ—સ્વવિષયમુલ્કધ્યાન્યવિષયે ઉપ-
દેશઃ ।—પોતાના વિષયનું અતિક્રમણ કરીને
બીજા વિષયનો ઉપદેશ.

અતિપ્રસન્નઃ—યસ્ય વોધો યત્રમિમતસ્ત-
વન્યસ્યાપિ વોધપ્રસન્નઃ ।—જે સ્થળે જેનો બોધ
થવા જોઈએ એમ માનેલું છે, તે સ્થળે તેનાથી
અન્યનો પણ બોધ થવાનો પ્રસંગ આવે તે
અતિપ્રસંગ કહેવાય.

અતિવાદ—નિરર્થક અતિશય ક્ષવારો
કરવો તે.

અતિવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યવૃત્તિત્વેસત્યલક્ષવૃત્તિત્વમતિ-
વ્યાપ્તિઃ ।—જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય
પદાર્થમાં વર્તે છે અને તે સાથે અલક્ષ્ય
પદાર્થમાં પણ વર્તે છે તે અતિ-વ્યાપ્તિ. જેમ
દ્રાઘ માણસે ગાયનું લક્ષણ એવું કહ્યું કે
“શીંગડાવાળી હોય તે ગાય” ગાયને શીંગડાં
હોય છે માટે શીંગડાવાળી હોવાપણું (શૃંગિત્વ)
લક્ષણ ગાયમાં તો છે, પણ જે ગાય નથી
એવી અલક્ષ્ય જે ભેંસ તેમાં પણ તે લક્ષણ
લાગુ પડી જાય છે, માટે એ લક્ષણ અતિ-
વ્યાપ્તિ દોષવાળું કહેવાય છે.

અતિવ્યાખ્યાદિદોષત્રયમ્—લક્ષણમાં
અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ
એવા ત્રણ દોષ ન હોવા જોઈએ. (એ અતિ-
વ્યાપ્તિ આદિ દોષોનાં લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં
જોવાં.)

અતિશયતાપઃ—પોતાનાથી અતિશય
વૈભવવાળા દેવતાઓને જોઈને જે સ્વર્ગમાં
ગયેલાને પરિતાપ થાય છે. તેને ‘અતિશય-
તાપ’ કહે છે.

અતીતત્વમ્—વર્તમાનધ્વંસપ્રતિયોગિત્વમતી-
તત્વમ્ ।—ઘટાની કાલ વિશે વર્તમાન જે
ધ્વંસ છે, તે ધ્વંસનું જે પ્રતિયોગીપણું તેનું
નામ અતીતત્વ. જેમ—આ કાળમાં (વર્તમાન
કાળમાં) ઘટનો જે ધ્વંસ (નાશ), એ
ધ્વંસનો પ્રતિયોગી જે નાશ થનારો ઘટ,
તેને વિશે અતીતત્વ રહેલું છે. અર્થાત્ તે ઘટ
જૂતકાળમાં હતો, એમ કહેવાય છે.

અતીન્દ્રિયમ્—લાકિક ઇન્દ્રિયોવડે જેનો
સાક્ષાત્કાર થતો નથી એવું.

અત્યંતનિવૃત્તિઃ—કારણસહિતકાર્થનિવૃત્તિઃ ।
કારણ સહિત કાર્યની નિવૃત્તિ તે. જેમ
જગત્ની અત્યંતનિવૃત્તિ એટલે જગત્ અને
તેનું કારણ જે અવિદ્યા, એ બન્નેની નિવૃત્તિ.

અત્યન્તાભાવ—નિત્યઃ સંસર્ગાભાવોઽ
ત્યન્તાભાવઃ ।—જે અભાવ નિત્ય હોય છે
એટલે ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોય છે,
તથા સંસર્ગાભાવરૂપ હોય છે એટલે અન્યો-ન્યા-
ભાવથી ભિન્ન અભાવરૂપ હોય છે, તે અભાવ
અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ
જે અધિકરણમાં કોઈ વખત પણ રહેતી નથી,
તે વસ્તુનો સંબંધ કરીને તે અધિકરણમાં
અત્યંતાભાવ રહે છે. જેમ વાયુ, આકાશ,
વગેરેમાં રૂપ ગુણ કોઈ વખત પણ સમવાય
સંબંધે કરીને રહેતો નથી, માટે વાયુ અને
આકાશાદિકમાં રૂપ ગુણનો અત્યંતાભાવ રહે
છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાત્રમાં રહેનારા ગંધ
ગુણનો પૃથ્વી સિવાય જલાદિક સર્વ પદાર્થોમાં
અત્યંતાભાવ રહે છે; આકાશમાત્રવૃત્તિ
શબ્દ ગુણનો આકાશ સિવાય સર્વત્ર અત્યંતા-
ભાવ રહે છે; આત્મમાત્રવૃત્તિ જ્ઞાનાદિ
ગુણોનો આત્મા સિવાય સર્વત્ર અત્યંતાભાવ
રહે છે; મૂર્તદ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ ક્રમનો મૂર્ત
દ્રવ્યને છોડીને સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે;
અને જૂતલાદિકમાં ઘટાદિક કદાચિત્ સંયોગ
સંબંધથી રહે છે માટે તે સંયોગ સંબંધે
કરીને તે ઘટાદિકનો જૂતલાદિકમાં અત્યંતાભાવ
હોતો નથી પણ સામયિકાભાવ હોય છે, એ

(૬)

અત્યંતાભાવ ઉત્પત્તિ-વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય પણ છે તથા અન્યોન્યાભાવથી ભિન્ન હોવાથી સંસર્ગાભાવરૂપ પણ છે, માટે અત્યંતાભાવનું ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. ત્રૈકાલિકસંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોડ માવઃ—નિલસંસર્ગસંધવાળા પ્રતિયોગીનો અભાવ. જેમ-જળમાં ગંધ ગુણનો અત્યંતાભાવ છે. એ અભાવનો પ્રતિયોગી ગંધ છે. એ ગંધનો જળ સાથે હંમેશા સંસર્ગ હોતો નથી, માટે ગંધનો જળમાં અત્યંતાભાવ કહેવાય છે.

૩. પોતાના પ્રતિયોગીનો અસમાનાધિકરણ જે અભાવ તે અત્યંતાભાવ. જેમ પૃથ્વી વગેરેમાં ઘટનો અત્યંતાભાવ છે. તે પોતાનો પ્રતિયોગી જે ઘટ તેના અધિકરણથી ભિન્ન અધિકરણમાં રહે છે.

૪. જે વસ્તુ છે નહિ, તેનો પણ અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. જેમ-વધ્યાપુત્ર, શશશૃંગ, ધન્યાદિનો અત્યંતાભાવ છે.

અત્યંતાયોગવ્યવચ્છેદઃ—જેમ ‘નીલં સરોજં ભવત્યેવ’ (કાળું કમળ થાય છે જ) એમાં ‘ણ’ (જ) પદવડે ‘કાળું’ કમળ નથી જ થતું’ એ વાતનો નિરાસ કર્યો છે, તે અત્યંતાયોગવ્યવચ્છેદ છે.

અદૃષ્ટમ્—વિધિનિષેધજન્યત્વે સત્યતીન્દ્રિયત્વમ્ ।—વિહિત કર્મ કરવાથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધર્માધર્મ લાકિક ઇદ્રિયોથી ગમ્ય નથી માટે અતીન્દ્રિય છે. તેથી તે ધર્માધર્મને અદૃષ્ટ કહે છે. એનું બીજું નામ ‘અપૂર્વ’ છે.

અદૃષ્ટવિશેષજન્યં (શરીરમ્)—જે શરીર કેવળ પુણ્યપાપરૂપ અદૃષ્ટવિશેષવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે અદૃષ્ટવિશેષજન્ય કહેવાય છે. જેમ, સ્વર્ગમાં રહેલા દેવતાનાં શરીર તથા નરકમાં રહેલા નારકી જીવોનાં શરીર. તેમાં પુણ્યવિશેષસહકૃત પરમાણુઓથી દેવતાનાં અને પાપવિશેષસહકૃત પરમાણુઓથી નારકી જીવોનાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે.

અદૂભુતઃ—સિદ્ધસ્ય ધર્મિણો ધર્મ્યન્તરાવયવૈ-યોગઃ ।—સિદ્ધ એવા ધર્મીનો યોગ ધર્મીના અવયવો સાથે યોગ. ૨. વિરમ્ય સ્થાયીભાવથી વ્યક્ત થતા રસનું નામ.

અદ્વૈતમ્—સગ્નતીય, વિગ્નતીય, અને સ્વગત બેદથી રહિત.

અધર્મઃ—ભયદયાલજ્જાશૂન્યઃ ।—ભય, દયા અને લાજથી રહિત. ૨. (કામશાસ્ત્રમાં) કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો જેને વિચાર ન હોય તે.

અધર્મ—દુઃસ્વાસાધારણકરણં અધર્મઃ ।—દુઃખનું જે અસાધારણ કારણ તે અધર્મ કહેવાય છે. પ્રાણીઓને જે દુઃખ થાય છે તે અધર્મ વડે જ થાય છે. અધર્મ વિના દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ. માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. નિષિદ્ધકર્મજન્યનરકજનકવૃત્તિગુણત્વ-વ્યાપ્યજાતિમાનધર્મઃ ।—શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્ર-વડે નિષિદ્ધ જે હિંસાદિક કર્મ છે, તે નિષિદ્ધ કર્મોવડે જે વસ્તુજન્ય હોય છે તથા નરકની જનક હોય છે તે વસ્તુમાં વર્તનારી, તથા ગુણત્વગતિ (સામાન્ય) ની વ્યાપ્ય જે (અધર્મત્વ) જાતિ છે, તે જાતિ (સામાન્ય) વાળા ગુણ તે અધર્મ કહેવાય છે.

૩. વેદાદિનિષિદ્ધકર્મજન્યપાપમ્ ।—વેદાદિએ નિષિદ્ધ ગણેલાં કર્મ ઉત્પન્ન થયેલું પાપ તે અધર્મ.

૪. વલ્લવદનિષ્ટપ્રયોજકત્વે સતિ વેદ પ્રમાણિતત્વમ્ ।—અત્યંત અનિષ્ટનો હેતુ હોયને વેદમાં જેનો નિષેધ કરેલો છે તે અધર્મ.

૫. વેદબોધિતાનિષ્ટસાધનતાકમ્ ।—વેદે કહેલું હોયને જે અનિષ્ટનું સાધન હોય તે અધર્મ. જેમ-હિંસાક્રુર અભિચાર કર્યો વેદે કહેલાં છતાં તે અનિષ્ટનાં હેતુ છે માટે તે અધર્મ છે.

અધર્મપદાર્થ—(જૈન મતે) જીવની સંસાર વિષે જે સ્થિતિ છે, તે સ્થિતિરૂપ